

भारतातील राजकीय गुन्हेगारीकरण

प्रा.(डॉ) सुशीलकुमार शिंदे

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख,

कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय, पंढरपूर

Corresponding Author - प्रा.(डॉ) सुशीलकुमार शिंदे

DOI - 10.5281/zenodo.10951984

प्रस्तावना :

राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण म्हणजे गुन्हेगारी आरोप असलेल्या व्यक्तींचा राजकारणातील वाढता सहभाग. याव्यतिरिक्त, या शब्दाचा अर्थ गुन्हेगारी पार्श्वभूमीतून आलेले लोक आणि राजकारणी आणि निवडून आलेले प्रतिनिधी बनतात. त्यामुळे राजकारणातील गुन्हेगारी चिंतेचा विषय बनत चालला असून लोकशाही व्यवस्थेत याचा धोका वाढत चालेला आहे. यातून राजकारणात गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेल्या प्रतिनिधीची संख्या वाढल्याने जनतेच्या मताला किंमत राहत नाही, भारतासारख्या लोकशाही प्रधान देशात राजकारणात गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेल्या लोकांची संख्या वाढत आहे. स्थानिक राजकारणात ते राज्य व देश पातळीवरील राजकारणात यांचा सहभाग प्रकर्षाने दिसून येतो. अशा या राजकीय गुन्हेगारी विषयाची भारतीय राजकारणातील सहभाग आणि प्रभाव याचे विवेचन प्रस्तुत संशोधन पेपर मध्ये करण्यात आले आहे.

पारिभाषिक शब्द : राजकीय गुन्हेगारीकरण, व्होट बँक, लोकशाही

उद्दिष्टे:

1. राजकीय गुन्हेगारीकरण ही संकल्पना अभ्यासणे
2. राजकीय गुन्हेगारीकरणाच्या वाढीचे कारणे अभ्यासणे.
3. भारतातील राजकीय गुन्हेगारीकरणाची व्याप्ती अभ्यासणे.

4. राजकीय गुन्हेगारीकरणाची भारतीय लोकशाहीवरील प्रभाव अभ्यासणे

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन लेखात ऐतिहासिक विश्लेषण पद्धतीचा अवलंब केला आहे. अभ्यास मुख्यत्वे दुय्यम स्रोतांवर आधारित आहे. प्रकाशने,

पुस्तके, लेख, अहवाल, मासिके, जर्नल्स, वर्तमानपत्रातील लेख इ. वापर केला आहे.

विषय विवेचन :

राजकीय गुन्हेगारीकरण म्हणजे जेव्हा गुन्हेगार सरकारच्या राजकारणात भाग घेतात, म्हणजे निवडणुका लढवतात आणि संसदेत आणि राज्य विधानसभेत निवडून येतात त्यातून राजकीय लोकशाहीच्या मूलभूत तत्वांवर, जसे की निवडणुकांमधील निष्पक्षता, कायद्याचे पालन करणे आणि उत्तरदायित्वावर परिणाम करणारा हा वाढता धोका आपल्या समाजासाठी एक मोठी समस्या बनली आहे.

राजकारणाच्या गुन्हेगारीकरणाची कारणे :

1. **व्होट बँक** : राजकीय पक्षांना जास्त मते मिळविण्यासाठी आणि सत्ता मिळविण्यासाठी निवडणुका आणि इतर प्रयत्नांवर मोठा खर्च करावा लागतो. शिवाय, राजकारणाचा मतदारसंघाशी असलेला संबंध राजकीय भ्रष्टाचार आणि गुन्हेगारीला अनुकूल वातावरण देतो.
2. **भ्रष्टाचार** : राजकारणाच्या गुन्हेगारीकरणाला चालना देण्यात भ्रष्टाचार महत्त्वाची भूमिका बजावतो. गुन्हेगारी पार्श्वभूमीच्या लोकांना लाच देऊन सत्ता आणि राजकीय वर्चस्व मिळविण्यासाठी संपूर्ण व्यवस्था भ्रष्ट करू शकते.

3. **प्रशासनाचा अभाव**: आपल्या देशात निवडणूक लढवताना सहसा कारभाराचा अभाव असतो. शिवाय, शासनाचा हा अभाव पाहता, सहसा कोणतीही खरी योजना नसते आणि निष्पक्ष निवडणुका लढण्यासाठी ठरवलेल्या योग्य प्रक्रियेचे पालन कोणीही करत नाही.
4. **संकुचित स्वार्थ** : वेगवेगळ्या राजकीय पक्षांनी निवडणुकीच्या उमेदवारांचा संपूर्ण गुन्हेगारी इतिहास जाहीर करणे वाजवी ठरणार नाही. भारतीय मतदारांचा एक महत्त्वाचा गट धर्म किंवा जात यासारख्या समाजाच्या हितसंबंधांच्या मर्यादित दृष्टीकोनातून मतदान करतो.
5. **पक्षांतर्गत लोकशाहीचा अभाव**: भारतातील राजकीय पक्षांमध्ये मुख्यतः पक्षांतर्गत लोकशाहीचा अभाव आहे आणि उमेदवारीबाबतचे निर्णय मुख्यत्वे पक्षाच्या उच्चभू नेतृत्वाकडून घेतले जातात. अशा प्रकारे, गुन्हेगारी रेकॉर्ड असलेले राजकारणी अनेकदा पक्षाच्या स्थानिक कार्यकर्त्यांच्या आणि संघटनेच्या तपासणीतून सुटतात.
6. **पुरेशा प्रतिबंधाचा अभाव**: खासदार आणि आमदारांना दोषी ठरविण्याचे प्रमाण कमी असल्याने आणि खटल्यांमध्ये होणारा विलंब यामुळे राजकीय पक्ष गुन्हेगारांना तिकीट देण्यापासून परावृत्त होत नाहीत.

7. **निवडणूक आयोगाच्या कामकाजातील त्रुटी:** निवडणूक आयोगाने उमेदवारी अर्ज भरताना त्यांच्या मालमत्तेचे तपशील, न्यायालयात प्रलंबित खटले, दोषसिद्धी इत्यादी जाहीर करण्यासाठी निवडणूक उमेदवारांसाठी फॉर्म विहित केलेले आहेत. तथापि, ही पावले गुन्हेगारी आणि राजकारण यांच्यातील संबंध तोडण्यासाठी पुरेसे कठोर नाहीत.
8. **निवडणुकीतील काळा पैसा:** निवडणुकीचे राजकारण हे मुख्यत्वे पैसे आणि त्यातून मिळणाऱ्या निधीवर अवलंबून असते. गुन्हेगारी नोंदी असलेल्या उमेदवारांकडे अनेकदा जास्त संपत्ती असल्याने, ते पैसे, श्रम आणि इतर फायद्यांचा अधिक प्रवाह सुनिश्चित करतात जे एखाद्या पक्षाला यशस्वी मोहिमेत मदत करू शकतात आणि अधिक 'विजयक्षमता' देखील ठेवतात. संशोधन असे सुचवते की कलंकित प्रतिष्ठेचा उमेदवार निवडणूक जिंकण्याची शक्यता स्वच्छ रेकॉर्ड असलेल्या उमेदवारापेक्षा तिप्पट असते.

राजकीय गुन्हेगारीकरणाचे परिणाम :

1. **लोकशाहीला कमजोर करते:** लोकशाहीचा पाया म्हणजे तेथील नागरिक आणि त्यांच्या वतीने शासन करण्यासाठी निवडून आलेले विश्वास असतो. पण जेव्हा

निवडून आलेले लोकप्रतिनिधी गुन्हेगारी पार्श्वभूमीचे असतात तेव्हा या विश्वासाला तडा जातो आणि लोकशाही व्यवस्थेची विश्वासार्हता कमी होते.

2. **खराब शासन:** गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेल्या व्यक्तींमध्ये प्रभावीपणे शासन करण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये, शिक्षण आणि समज यांचा अभाव असतो. त्यांची धोरणे आणि निर्णय त्यांच्या घटकांच्या हितसंबंधांऐवजी त्यांच्या वैयक्तिक हितसंबंधांवर आधारित असू शकतात.
3. **शिक्षेची संस्कृती जोपासते:** राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण शिक्षेची संस्कृती वाढवू शकते जिथे व्यक्तींना असे वाटते की ते परिणामांना सामोरे न जाता गुन्हे करू शकतात, ज्यामुळे गुन्हेगारीचे प्रमाण वाढू शकते आणि कायद्याचा आदर नसू शकतो.
4. **भ्रष्टाचाराला प्रोत्साहन देते:** गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेले राजकारणी लाचखोरी, फसवणूक आणि गंडा घालणे यासारख्या भ्रष्ट व्यवहारांमध्ये गुंतण्याची अधिक शक्यता असते, ज्यामुळे सरकारची वैधता आणि त्यावरील जनतेचा विश्वास कमी होतो.
5. **आर्थिक विकासावर परिणाम:** गुन्हेगारी राजकारण्यांशी संबंधित दीर्घकालीन भ्रष्टाचार आणि गैरव्यवस्थापन देशी आणि परदेशी गुंतवणूकदारांना रोखू शकतात,

आर्थिक वाढ रोखू शकतात आणि गरिबी आणि असमानता वाढवू शकतात.

6. सामाजिक विकासाला बाधा आणते:

भ्रष्टाचार आणि स्वार्थ चालवणाऱ्या धोरणामुळे, आरोग्य, शिक्षण आणि कल्याणकारी कार्यक्रमांसारख्या सामाजिक विकास उपक्रमांशी गंभीरपणे तडजोड केली जाऊ शकते, ज्यामुळे वंचित गटांच्या उत्थानाला प्रतिबंध होतो

7. आंतरराष्ट्रीय प्रतिष्ठा कलंकित करते:

राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारताच्या प्रतिष्ठेला हानी पोहोचवू शकते, ज्यामुळे इतर देश आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांशी फायदेशीर संबंध जोडणे अधिक कठीण होते.

भारतातील राजकीय गुन्हेगारीकरण :

इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ मॅनेजमेंट, अहमदाबाद (IIM) या संस्थेने १९९९ साली निवडणूक प्रक्रियेवर देखरेख ठेवणाऱ्या द असोसिएशन फॉर डेमोक्रेटिक रिफॉर्म्स (ADR) या संस्थेची स्थापना केली होती. ADR (Association for Democratic Reforms) या संस्थेच्या स्वर्हच्या अहवालानुसार २००४ पासून भारतात संसदेत निवडून आलेल्या गुन्हेगारी आरोप असलेल्या उमेदवारांची संख्या वाढत आहे. २००४ मध्ये, २४% संसद सदस्यांवर फौजदारी खटले प्रलंबित होते, जे २०१९ मध्ये वाढून ४३% झाले. २०१४ च्या संसदेच्या एकूण लोकसभेच्या

५४३ खासदारांपैकी १७९ खासदारांवर गुन्हे दाखल आहेत. म्हणजेच ३३ टक्के खासदार हे गुन्हेगारी पार्श्वभूमीचे आहेत. त्यातही ११४ खासदारांवर (२१ टक्के) गंभीर स्वरूपाचे गुन्हे दाखल आहेत. तर, पर्यायाने बुद्धिजीवी वर्गातील नेते म्हणून गणल्या जाणाऱ्या राज्यसभेतही यापेक्षा वेगळी परिस्थिती नाही. राज्यसभेतही ५१ खासदारांवर गुन्हे दाखल असून, त्यापैकी २० खासदारांवरील गुन्हे हे गंभीर स्वरूपाचे आहेत. गुन्हे दाखल असलेल्या खासदारांचे पक्षनिहाय वर्गीकरण केल्यास असे दिसून येते की, लोकसभा आणि राज्यसभेतल भाजपच्या ३३९ पैकी १०७ खासदारांवर (३२ टक्के) विविध स्वरूपांचे गुन्हे दाखल आहेत. तर, काँग्रेसच्या ९७ पैकी १५ खासदारांवर गुन्हे दाखल आहेत. शिवसेनेच्या २१ पैकी १८ खासदारांवर गुन्हे दाखल असून, त्यापैकी १० खासदारांवरील गुन्हे हे गंभीर स्वरूपाचे आहेत. राष्ट्रवादी काँग्रेसच्या ११ पैकी ८ खासदारांवर गुन्हे दाखल आहेत. महाराष्ट्रात २०१४ मध्ये झालेल्या विधानसभा निवडणुकीत विजयी झालेल्या २८८ आमदारांपैकी १६० आमदारांवर म्हणजेच निम्म्याहून अधिक आमदारांवर गुन्हे दाखल आहेत. त्यापैकी १११ जणांवरील गुन्हे हे गंभीर स्वरूपाचे आहेत. देशभरातील भाजपच्या १४५१ आमदारांपैकी ४५१ आमदारांवर गुन्हे दाखल असून, त्यापैकी २९५ जणांवरील गुन्हे गंभीर स्वरूपाचे आहेत. काँग्रेसच्या ७७३ आमदारांपैकी २०३ आमदारांवर गुन्हे दाखल असून, त्यापैकी १३४ आमदारांवरील गुन्हे गंभीर स्वरूपाचे आहेत. या गुन्ह्यांमध्ये खून, महिलांवरील

अत्याचार, अपहरण, द्वेषमूलक भाषणे आदी गुन्ह्यांचा समावेश आहे. या आकडेवारीवरून एक गोष्ट स्पष्ट होते, ती म्हणजे गुन्हे दाखल असलेले नेते हे केवळ विशिष्ट पक्षांपुरते मर्यादित नाहीत. राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण करण्यास राष्ट्रीय, प्रादेशिक अशा सर्वच पक्षांनी आणि राष्ट्रीय ते स्थानिक नेत्यांचा सहभाग असलेला दिसतो. यावरून राजकारणातील गुन्हेगारीकरण वाढले आहे.

भारतातील राजकारणाच्या गुन्हेगारी रोखण्याचे प्रयत्न :

१.संवैधानिक पुढाकार: अनुच्छेद ८४ आणि १७३ पात्रतेशी संबंधित आहेत, तर अनुच्छेद १०२ आणि १९१अनुक्रमे संसदेचे सभागृह आणि राज्य विधानसभेच्या अपात्रतेशी संबंधित आहेत.

२.भारतीय दंड संहिता: भारतीय दंड संहितेचा अध्याय IX A मध्ये निवडणुकांशी संबंधित गुन्ह्यांशी संबंधित आहे. त्यात नऊ भाग आहेत. निवडणुकीदरम्यान लाचखोरी, अयोग्य प्रभाव आणि तोतयागिरी यासारख्या गुन्ह्यांसाठी, ते त्यांना परिभाषित करते आणि संबंधित दंड मांडते.

३.लोकप्रतिनिधित्व कायदा १९५१:

1. कायद्याचे कलम ८, म्हणजे काही गुन्ह्यांसाठी दोषी ठरवल्याबद्दल अपात्रता, ज्यानुसार दोन वर्षांपेक्षा जास्त तुरुंगवासाची शिक्षा झालेली व्यक्ती तुरुंगवासाची मुदत संपल्यानंतर सहा वर्षांपर्यंत निवडणुकीत उभे राहू शकत नाही.

2. ज्या व्यक्तींवर फौजदारी खटले प्रलंबित आहेत अशा व्यक्तींना निवडणूक लढवण्यास कायदा प्रतिबंधित करत नाही म्हणून गुन्हेगारी खटले असलेल्या उमेदवारांची अपात्रता या प्रकरणांमध्ये त्यांच्या दोषींवर अवलंबून असते.
3. कोणत्याही राष्ट्रीय किंवा राज्य विधानसभेच्या निवडणुकीसाठी उमेदवाराने निवडणूक आचार नियम, १९६१ मध्ये जोडलेल्या फॉर्म २६ च्या आकारात शपथपत्र सादर करणे आवश्यक आहे. ही माहिती न देणे, माहिती लपवणे किंवा खोटी माहिती देणे हा गुन्हा आहे.

राजकारणाच्या गुन्हेगारीकरणाबाबत सर्वोच्च न्यायालयाने निकाल

1. असोसिएशन फॉर डेमोक्रेटिक रिफॉर्म वि. युनियन ऑफ इंडिया (२००२): २००२ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने निकाल दिला की निवडणूक लढवणाऱ्या प्रत्येक उमेदवाराने शैक्षणिक पात्रतेसह त्याचे गुन्हेगारी आणि आर्थिक रेकॉर्ड जाहीर केले पाहिजेत.
2. रमेश दलाल वि. युनियन ऑफ इंडिया (२००५): २००५ मध्ये, सर्वोच्च न्यायालयाने असा निर्णय दिला होता की विद्यमान खासदार किंवा आमदार दोषी आढळल्यास आणि कायद्याच्या न्यायालयाने दोन वर्षे किंवा त्याहून अधिक

- कारावासाची शिक्षा ठोठावल्यास त्याला निवडणूक लढविण्यास अपात्र ठरवले जाईल.
3. **लिली थॉमस वि. युनियन ऑफ इंडिया (२०१३):** सर्वोच्च न्यायालयाने घोषित केले आहे की संसद किंवा राज्य विधानसभेचा कोणताही सदस्य ज्याला गुन्ह्यासाठी दोषी ठरवले गेले आहे आणि त्याला दोन वर्षे किंवा त्याहून अधिक तुरुंगवासाची शिक्षा झाली आहे, तो पद धारण करण्यास अपात्र ठरेल.
4. **मनोज नरुला वि. युनियन ऑफ इंडिया (२०१४):** एखाद्या व्यक्तीवर फौजदारी गुन्ह्याचा आरोप असल्यामुळे केवळ निवडणूक लढविण्यास अपात्र ठरवले जाऊ शकत नाही, असे दिल्ली उच्च न्यायालयाचे म्हणणे आहे. मात्र, राजकीय पक्षांनी गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेले उमेदवार उभे करू नयेत, असेही न्यायालयाने म्हटले आहे.
5. **पब्लिक इंटरेस्ट फाउंडेशन वि. युनियन ऑफ इंडिया (२०१९):** सर्वोच्च न्यायालयाने राजकीय पक्षांना त्यांच्या उमेदवारांचे गुन्हेगारी रेकॉर्ड त्यांच्या वेबसाइट्स, सोशल मीडिया हँडल आणि वर्तमानपत्रांवर प्रकाशित करण्याचे आदेश दिले आहेत. उमेदवारांच्या गुन्हेगारी नोंदींची माहिती प्रभावीपणे प्रसारित केली जाईल याची खात्री करण्यासाठी एक

फ्रेमवर्क तयार करण्याचे निर्देशही न्यायालयाने ECI ला दिले.

6. **विशेष न्यायालये स्थापन करण्याचे आदेश:** त्यानुसार, केंद्र सरकारने खासदार/आमदारांचा समावेश असलेल्या फौजदारी खटल्यांच्या जलद सुनावणीसाठी ६५ आणि त्याहून अधिक प्रलंबित खटले असलेल्या राज्यांमध्ये १२ विशेष न्यायालये स्थापन करण्याची सोय केली. त्यानुसार, १२ विशेष न्यायालये (दिल्लीच्या NCT मध्ये ०२ आणि UP, बिहार, WB, MP, महाराष्ट्र, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश, तेलंगणा, तमिळनाडू आणि केरळ राज्यात प्रत्येकी ०१) स्थापन करण्यात आली. या विशेष न्यायालयांच्या कामगिरीवर भारताचे माननीय सर्वोच्च न्यायालय लक्ष ठेवत आहे.

राजकीय गुन्हेगारीकरण रोखण्याचे उपाय :

1. **निवडणुकीसाठी राज्य निधी:** निवडणूक सुधारणांवरील विविध समित्यांनी (दिनेश गोस्वामी, इंद्रजीत समिती) निवडणुकांसाठी राज्य निधीची शिफारस केली आहे; ज्यामुळे काळ्या पैशाच्या वापराला मोठ्या प्रमाणात आळा बसेल आणि त्यामुळे राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण मर्यादित करण्यावर महत्त्वपूर्ण परिणाम होईल.
2. **निवडणूक आयोगाचे बळकटीकरण:** स्वच्छ निवडणूक प्रक्रियेसाठी राजकीय

पक्षाच्या कारभाराचे नियमन करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे भारतीय निवडणूक आयोगाला बळकट करणे अत्यावश्यक आहे.

3. **जागरूक मतदार:** मतदारांनी निवडणुकीदरम्यान पैसा, भेटवस्तू आणि इतर प्रलोभनांचा गैरवापर करण्याबाबतही सतर्क राहणे आवश्यक आहे.
4. **न्यायपालिकेची सक्रिय भूमिका:** राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण रोखण्यासाठी राजकीय पक्षांची अनिच्छा आणि भारतीय लोकशाहीवर त्याचे वाढणारे हानिकारक परिणाम लक्षात घेता, भारतीय न्यायालयांनी आता गंभीर गुन्हेगारी आरोप असलेल्या लोकांना निवडणूक लढवण्यास बंदी घालण्याचा गांभीर्याने विचार केला पाहिजे.

सारांश :

भारतातील राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण हा अनेक वर्षांपासून चिंतेचा विषय आहे. हे गुन्हेगार, कायदा मोडणारे आणि भ्रष्ट व्यक्तींच्या राजकीय व्यवस्थेत घुसखोरी दर्शवत असतात. अत्यंत स्पर्धात्मक वातावरणात अनेक राजकारणी गुन्हेगारी घटकांकडे वळले आणि त्यांना निवडणूक जिंकण्यासाठी मदत केली. यामुळे भारतातील राजकारणाच्या गुन्हेगारीकरणाची सुरुवात झाली. आज, गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेले अनेक राजकारणी राजकीय पक्षांमध्ये उच्च पदे

मिळवण्यात यशस्वी झाले आहेत आणि काही प्रकरणांमध्ये, राज्य आणि केंद्र सरकारमध्ये मंत्रीही झाले आहेत. त्यामुळे व्यवस्थेवर त्याचा परिणाम होईल. गुन्हेगार राजकारणी स्वतःचे आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांचे संरक्षण करण्यासाठी त्यांच्या प्रभावाचा वापर करतात, ज्यामुळे न्याय व्यवस्थेत बिघाड होतो. शक्तिशाली राजकारणी त्यांच्या गुन्हांची शिक्षा टाळण्यास सक्षम असलेल्या प्रकरणांच्या वाढत्या संख्येत हे दिसून येते आहे. यातून राजकारणातील गुन्हेगारीकरण वाढत असून याला सर्वच घटक जबाबदार असलेले दिसते.

संदर्भसूची :

१. माने माणिक, “ समाज आणि गुन्हेगारी”, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
२. सारथी अरुण, “ भारतीय लोकशाही शोध आणि बोध”, रविराज प्रकाशन.पुणे
३. व्हटकर जयंत, “ महाराष्ट्रातील गुन्हेगारीचे शोध आणि बोध”, दिलीप राज प्रकाशन, पुणे
४. भाळे भा.ल., “भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण,” पिंपळापूरे प्रकाशन, नागपूर
५. लोटे रा.ज., “ भारतीय शासन आणि राजकारण”, पिंपळापूरे प्रकाशन नागपूर
६. दैनिक लोकमत
७. दैनिक महाराष्ट्र टाईम्स
८. दैनिक सकाळ
९. दैनिक लोकसत्ता